

डा. सानुभाइज्यूको लेखको खण्डन (१)

- आचार्य धर्म वज्र (श्रीधर राणा)

आनन्दभूमिका गत ज्येष्ठ, आषाढ, श्रावण र भाद्र पूर्णिमाका अङ्कहरूमा लगातार महायान-वज्रयानलाई नै बुद्धधर्मको विकृत रूप र थेरवादलाई मात्र शुद्ध र मौलिक रूप भनेर सिद्ध गर्ने एकपक्षीय भित्री उद्देश्य राखी स्वच्छ र निष्पक्ष अध्ययनको शैली अपनाएर डा. सानुभाइ डंगोलज्यूले लेख्नुभएका गलत सूचना प्रवाह गर्ने क्रमबद्ध लेखहरूबाट हामीलाई महायान-वज्रयानका विषयमा सृजना गराइराखिएका भ्रमहरूबारे स्पष्ट धारणा अगाडि राख्ने मौका मिलेकोमा डा. ज्यू प्रति हामी आभारि छौं ।

उहाँले ती लेखहरूमा कतै त्रुटी देखा परेमा शुद्धिकरणको लागि आह्वान गर्नुभएको र ऐतिहासिक, अनुसन्धानपद्धति, स्रोत-उद्धरण, एवं बौद्धिक र विवेचनात्मक दृष्टिले ती लेखहरूमा गम्भीर त्रुटिहरू देखिएकाले हामीले ती विषयहरूमा प्रतिलेखहरू प्रस्तुत गरेका छौं । यस सन्दर्भमा सर्वप्रथम उहाँका ती सबै लेखहरूको सामान्य विवेचना गर्नेछौं । त्यसपछि ती लेखभित्रका विषयहरूलाई बूँदागत रूपमा केलाउनेछौं ।

सामान्य रूपमा विवेचना गर्दाखेरि उहाँका ती सबै लेखहरूको जग नै 'शाक्यमुनि बुद्धले सिकाएका उपदेश र सिद्धान्तहरूको मौलिक स्वरूप एकमात्र थेरवाद हो र यससँग नमिल्ने सम्पूर्ण कुराहरू त्यसका विकृति मात्र हुन्' भन्ने साम्प्रदायिक र इदंसत्याभिनिवेशी थेरवादीहरूको पूर्वाग्रहयुक्त धारणा हो । थेरवाद मात्र शुद्ध मौलिक बुद्ध धर्म हो भन्ने उक्त धारणालाई सिद्ध गर्ने ऐतिहासिक, पुरातात्विक, ठोस र तथ्य प्रमाण के छ त भन्ने सम्बन्धमा सन् १९५० मै बौद्ध विद्वान् प्रोफेसर डा. एडवर्ड कोञ्जेले प्रश्न उठाइसकेका थिए र आजसम्म पनि कुनै बौद्ध विद्वान् एवं इतिहासविद्ले कोञ्जेको जवाफ दिन सकेका छैनन् । यदि डा. सानुभाइज्यूले कोञ्जेको चुनौतिलाई सप्रमाण जवाफ दिन सक्नुभयो भने बौद्ध अध्ययनको इतिहासमै एउटा ठूलो कोसे ढुङ्गा थपिने छ जसले बौद्ध शोध-अनुसन्धान र अध्ययनको क्षेत्रमा एक नेपालीको युगान्तकारी परिचय विश्व बौद्ध जगत्का सामु तेर्स्याउने छ !

बुद्धका मौलिक शिक्षा के हुन् भन्ने प्रश्नमा प्रोफेसर कोञ्जे भन्छन्, "वास्तवमा कुनै पनि स्वस्थ मनःस्थिति भएको व्यक्तिले बुद्ध स्वयंका शिक्षाहरूको बारेमा ठोकुवा गरेर भन्न सक्ने स्थिति छैन ।"^१

^१ Edward Conze, *30 Years of Buddhist Studies*, 1967, pp. 10

चिनीयाँ प्रोफेसर थिन् शुन्ले औल्याउँछन् कि ताम्रशाटिय परम्परा (हालको थेरवाद) ले आफूलाई स्थविरवाद या विभज्यवादलाई प्रतिनिधित्व गर्ने दावी गर्छ तापनि त्यो वास्तवमा स्थविरवादबाट उत्पन्न भएको विभज्यवादीहरूको एक उपशाखा मात्र हो ।^२

फेरि डा. ज्यूले आफ्नो उद्देश्यपूर्तिका निमित्त बारम्बार ती लेखहरूमा उद्धृत गर्नुभएको पुस्तक **2500 Years of Buddhism** (१९८७) को पृष्ठ ९८ र ९९ को विचमा दिइएको तालिकामा पनि थेरवाद निकायलाई विभज्यवादको एक शाखाको रूपमा देखाइएको छ । त्यसमा पनि अहिलेको थेरवादलाई उक्त थेरवादको पनि तीन उपशाखाहरू मध्ये एक महाविहारवासी सम्प्रदाय मात्र हो भनेर देखाइएको छ । स्मरणीय छ कि यी महाविहारवासीले अबौद्ध शैली अपनाउँदै अर्को अभयगिरिवासी सम्प्रदायका ग्रन्थहरूलाई जलाई आफ्नो व्याख्याप्रणालीको मात्र प्रभुत्व जमाएका थिए ।

स्टानिस्लाभ शेयरले आफ्नो **Pre-Cannonical Buddhism** मा भन्दछन्, “महायानले पछि आएर विकसित भएको अवस्थालाई नै प्रतिनिधित्व गर्छ भन्ने छैन र अझ कतिपय कुरामा त यसले हीनयानले भन्दा पनि सच्चा तरीकाले पुराना तथ्यहरूलाई सुरक्षित गरिराखेको रहेछ भन्ने कुरा अब हामीलाई थाहा भएको छ ।”^३

प्रो. डा. लालमणि जोशी लेख्छन्, “The view that in several respects the Mahayana texts seem to be closer to the ‘original’ or the ‘earliest’ teaching has been expressed by many distinguished Buddhist scholars”^४ अर्थात् “महायान ग्रन्थहरू धेरै कुराहरूका सम्बन्धमा ‘मौलिक’ या ‘प्राचीनतम’ शिक्षाहरूसँग बढी नजीक छन् भन्ने दृष्टिकोण धेरै जना विशिष्ट बौद्ध विद्वान्हरूद्वारा व्यक्त भैसकेको छ ।”

त्यस्तै, डा. एडवर्ड कोञ्जे भन्छन्, “जहाँसम्म महायानले कुनै कुराबाट केही कुरा लिएको छ भने त्यो महासांघिकबाटै लिएको छ र त्यो पनि केवल आंशिक रूपमा मात्र सत्य हो । फेरि यस्तो देखिन्छ कि महायानले कुनै सुधार गर्नुभन्दा पनि परम्परागत

^२ Zhengwen Chubanshe, **The Early Buddhist Texts**, Teipei, 1971, pp. 9-20

^३ Sts. Schayer, **Pre-Cannonical Buddhism**, Archiv Orientalni, 1935, VII, pp. 124-125

^४ Lalmani Joshi, **Discerning the Buddha**, 1983, pp. 16

रूपमा स्वीकारिएर आएका कुराहरूका केही पक्षहरूमा नयाँ किसिमले महत्व दिएको मात्र हो र त्यो भन्दा बढी केही गरेको छैन ।”^५

रिचार्ड रविन्सन्ले त स्पष्टसँगै लेखिदिएका छन्, “थेरवादीहरूले आफूलाई बढी परम्परानिष्ठ भएको दावी गर्छन् तर पनि वास्तवमा उनीहरूले नै मूल शिक्षाहरूलाई उल्लेखनीय रूपमा तोडमरोड गरेका छन्..... महासांघिकहरूले आफ्नो सभामा उपासक र अन्य अर्हत् नभैसकेका भिक्षुहरूलाई पनि समावेश गरेका थिए र प्रचलित धार्मिक मूल्य र मान्यताहरू प्रति सचेत भएका थिए । उनीहरू प्रगतिशील सुधारक थिए र महायानका दुई तिहाइ मूलभूत तत्व महासांघिक मूलका छन् । तैपनि एक प्रकारले ती थेरवादीहरूभन्दा यिनीहरू नै मौलिक शिक्षाहरू प्रति बढी बफादार रहे ।”^६

पहिले श्रीलंकामा थेरवाद परम्परा अनुसार भिक्षुको उपसम्पदा लिएर थेरवादको राम्रो अध्ययन गरेर पनि पछि आएर महायानी बनेका भिक्षु महाथेरा संघरक्षितले भन्नुहुन्छ कि महायान परम्परा समग्रमा बुद्धका मूल शिक्षाहरूको अभिप्राय प्रति बढी निष्ठावान् रहेको छ ।^७

अब सानुभाइज्यूले आफ्नो पक्षमा प्रमाणको लागि लिएका ग्रन्थ र तिनीहरूका लेखहरूको विषयमा पनि सामान्य विवेचना गरौं ।

बौद्ध अध्ययनको इतिकासको सम्बन्धमा विद्वान्हरूले बौद्ध अध्ययनलाई चार समूहमा विभाजन गरेका छन्: १) पुरानो आङ्गल-जर्मन समूह (older Anglo-German school), २) लेनिनग्राड समूह, ४) फ्राङ्को-बेल्जियन समूह, ४) ब्राह्मणिक समूह^८

१) पुरानो आङ्गल-जर्मन समूह :- यसमा T.W. Rhys Davids, H. Oldenberg जस्ता विद्वान् एवं उनीहरू जस्ताका लेखहरूलाई अनुसरण गर्ने N. Aiyaswamy, Acharya Baladev Upadhyaya र अन्य विद्वान्हरू पर्छन् । यिनीहरूले बुद्धलाई शील मात्र सिकाउने एक मानव गुरुको रूपमा प्रस्तुत गर्ने प्रयास गरेका थिए, बुद्धका शिक्षाका नैतिक र बौद्धिक तत्वहरूलाई बढी जोड दिएका थिए र अन्य

^५ Edward Conze; **Buddhist Thought in India**, 1962, pp. 203

^६ Richard Robinson, **The Buddhist Religion: A Historical Introduction**, 1970, pp. 37,38

^७ Bhikshu Sangharakshita, **A Survey of Buddhism**, 1996, pp. 117-187

^८ Edward Conze; **Thirty Years of Buddhist Studies**, 1967, pp. 1-3) C. Regamey; **Der Buddhismus Indiens**, 1951, pp. 224f and J.W. de Jong; **A Brief History of Buddhist Studies in Europe and America**, Eastern Buddhist (NS), VIII, No.1 May 1974, pp 55-106 and No.2 October 1974 pp. 49-82; Prof. Dr. Lalmani Joshi, **Discerning the Buddha**, 1983, pp 8-12

निकायले भन्दा पालि निकायले शाक्यमुनिका शिक्षाहरूलाई बढी बफादारीका साथ सुरक्षित राखेको छ भन्ने ठान्दथे । यी विद्वान्हरूले सन् १९५५ भन्दा पहिले पालि ग्रन्थ बाहेक कुनै पनि बौद्ध सूत्र र शास्त्रहरूको अध्ययन नगरिकनै लेख्ने काम गरे, जसले गर्दा संस्कृत र यसबाट तिब्बती एवं चिनियाँ भाषामा अनुवाद भएका ग्रन्थहरूको वारेमा जानकारी नहुनु स्वाभाविकै थियो ।

प्रो. डा. लालमणि जोशीका अनुसार जनस्तरमा गएर पालि बाहेक अन्य शास्त्रीय भाषाहरूको अध्ययन नै नगरी बौद्ध धर्म र दर्शन विषयक पुस्तकहरू एवं लेखहरू लेख्ने र केवल अंग्रेजी भाषाबाट मात्र अध्ययन गरेर बौद्ध धर्म र दर्शन विषयक पुस्तकहरू एवं बौद्ध सिद्धान्तहरूको बारेमा लेख्ने र बुद्धप्रति आस्था राख्ने कतिपय आधुनिक लेखकहरूले यही समूहको लेखबाटै ज्ञान हासिल गरेका हुन् ।

भारत, अमेरिका तथा यूरोपका सर्वसाधारण जनता तथा केही शिक्षित वर्गहरूले पालि त्रिपिटकलाई मात्र शुद्ध, मूल र उत्तम बौद्ध धर्म मान्ने धारणा यही समूहको लेखबाट प्रभावित भएर बनाएका हुन् । बुद्धले पालि भाषामा मात्र कुरा गर्नुहुन्थ्यो भन्नको लागि कुनै पनि भरपर्दो प्रमाण छैन । मगधमा मागधी भाषामा र विद्वान् ब्राह्मणहरूसँग छन्द (वैदिक संस्कृत) मा पक्कै पनि कुरा गर्नुहुन्थ्यो होला र उपदेश पनि दिनुभयो होला । त्यसको तात्पर्य यो हो कि पालि ग्रन्थहरूमा पहिलेका उपासक, पण्डित आदिले बुभेका र बचाइराखेका बुद्ध-उपदेशहरूका धेरै पक्षमध्ये एक पक्षको मात्र उल्लेख छ ।

बुद्धको ओठबाटै भरेका दुरुस्त वचनहरूलाई नै पालि ग्रन्थहरूमा बचाएर राखेको छ भन्नु महामुनि थेरवादी थिए भन्ने देखाउन खोज्नु हो जुन हास्यास्पद हुन्छ । बुद्धको परिनिर्वाणको सय वर्षपछि भएको द्वितीय संगायनदेखि मात्र स्थविरवाद परम्परा शुरु भएको हो भन्ने कुरा प्रसिद्ध छ । त्यसैले त्यससँग सँगै निस्किएको महासांघिक निकायलाई पनि आधुनिक विद्वान्हरूले स्थविरवादलाई जत्तिकै महत्व दिनुपर्ने हुन्छ । अहिलेको थेरवाद त त्यो स्थविरवादबाट पनि विकसित हुँदै विभज्यवादबाट आएका ताम्रपर्णी सम्प्रदाय मात्र हो ।^५

^५ Lalmani Joshi, *Discerning the Buddha*, 1983, pp. 112

- प्रो. एडवर्ड कोञ्जे भन्छन्, “हामीसँग भएका हालका पालि ग्रन्थहरू सर्वास्तिवाद तथा अन्य निकायहरूका ग्रन्थहरूभन्दा पुराना होइनन् । अरु निकायभन्दा पालि निकायले नैतिक र बौद्धिक पक्षलाई प्राथमिकता दिएको र धार्मिक श्रद्धा, कथा र प्रातिहार्यहरूमा कम प्राथमिकता दिएको कारणले त्यो बेलाका ती (आधुनिकतावादी) प्रोटेस्टेण्ट विद्वान्हरूको मनःस्थितिसँग मिल्न जानाले गर्दा त्यो समयममा यूरोपेलीहरूमा पालि निकायले बढी इज्जत पाएको हो ।”^{१०} यो समूहलाई अहिले म्याद नाघिसकेको रूपमा चिनिन्छ । सानुभाइज्यूले उद्धरण गर्नुभएका अधिकांश विद्वान्हरू यही समूहका छन् ।
- २) लेनिनग्राड समूह :- चेर्वात्स्की, रोजेनवर्ग, वोवर मिलर आदि यो समूहका अग्रगण्य लेखकहरू हुन् । यी विद्वान्हरूले पालि ग्रन्थको अलावा संस्कृत, तिब्बती, मङ्गोलियन र चिनियाँ ग्रन्थहरूको पनि अध्ययन गरी पूरा आङ्गल-जर्मन समूहका गलत निष्कर्षहरूलाई पनि औल्याए । बौद्ध देशका चालचलन तथा जीवित विचारहरूलाई पनि यिनीहरूले ख्याल गरे । बुद्धघोषको ‘विशुद्धिमग’ को मात्र नभएर वसुबन्धुको ‘अभिधर्मकोष’ को पनि अध्ययन भयो । पालि ग्रन्थहरू मात्र शुद्ध मूल बुद्धवचन हुन् भन्ने कुरामा यी विद्वान्हरू सहमत छैनन् । बुद्धघोषले उद्धृत गरेका सुत्तहरू जत्तिकै वसुबन्धुले उद्धृत गरेका सूत्रहरू पनि उत्तिकै पुराना र मौलिक हुन् भन्ने यिनीहरू दाबी गर्छन् ।
- ३) फ्रान्को-बेल्जियन् समूह:- यो समूहमा सिल्वाँ लेवी, लुई द भाल पुसाँ, एडवर्ड कोञ्जे, एनियन लामोत, आन्द्रे बारो आदि विद्वान्हरू पर्दछन् । यिनीहरूले शास्त्रीय तथा पुरातात्विक रूपमा तिब्बती, संस्कृत, चिनियाँ आदि भाषामा प्राप्त सम्पूर्ण स्रोतहरूका आधारमा बौद्ध धर्मको अध्ययन गरे । पालि ग्रन्थहरूले केवल थेरवाद नामक एक निकायको मात्र जानकारी दिलाउँछन् र यसको आधारमा मात्र बौद्ध धर्मको इतिहास एवं दर्शनहरूको व्याख्या गर्नु भ्रमपूर्ण प्रयत्न मात्र हुनेछ भन्ने तथ्यमा प्रकाश पार्ने प्रथम विद्वान्हरू मध्ये एक ला भाल पुसाँ (La Valle Poussin, *Bouddism, Études et Matériaux*, 1898, pp. 4-5)
- ४) सन्त महन्त एवं ब्राह्मण समूह :- यो समूहमा स्वामी विवेकानन्द, एस्. राधाकृष्णान् आदि र हालका कतिपय भारती र नेपाली विद्वान्हरू पर्दछन् । यी मध्ये केहीले पुरानो आङ्गल-जर्मन समूहले अघि बढाएका सिद्धान्तहरूलाई नै

^{१०} Edward Conze, *30 Years of Buddhist Studies*, 1967, pp. 3

समर्थन गरेका छन् (जस्तै, आचार्य बलदेव उपाध्याय) जसमा पालि परम्परालाई 'शुद्ध' र 'मूल' बुद्धधर्मलाई जोगाएको विश्वास गरिन्थ्यो र बुद्धधर्म एक 'धर्म' या 'दर्शन' नभएर केवल एक नैतिक व्यवस्था मात्र हो भन्ने ठानिन्थ्यो । यो समूहले निरन्तर नै बौद्धधर्म उपनिषद् या वैदिक ब्राह्मणवादबाटै निस्किएको एक शाखा मात्र हो भन्ने देखाउन प्रयास गरेको छ । यो समूहका विद्वान्हरूमध्ये शायद कसैले पनि 'जैन' र 'बौद्ध' कथा र परम्पराहरूमा पाइने 'श्रमणवाद' को प्राचीनता जस्ता कुराका सम्बन्धमा कुनै मेलोमेसो नै पाएनन् । (ऐतिहासिक र पुरातात्विक शोध र अनुसन्धान अनुसार भारतवर्षमा वैदिक ब्राह्मण धर्म शुरु हुनुभन्दा अघिदेखि नै श्रमण धर्महरू विद्यमान थिए र बुद्ध, महावीर आदिले आफूलाई महाश्रमण या श्रमण भनेका थिए । यो तथ्यलाई यो समूहका विद्वान्ले ख्याल गरेका हुँदैनन्) । ऐतिहासिक र दार्शनिक रूपबाट हेर्दा यो समूहका अवधारणाहरू पूर्णरूपमा निरर्थक र भ्रमात्मक भएका हुनाले यहाँ यसको बढी चर्चा गर्नुको औचित्य छैन । (Prof. Dr. Lalmani Joshi, *Discerning the Buddha*, 1983, pp. 112)

यदि पृष्ठभूमि पछि अब हामी सानुभाइ डङ्गेलज्यूका लेखहरूको बूँदागत विवेचनातिर लाग्नेछौं ।

...क्रमश